

Літаратуразнаўства

М.М.ХМЯЛЬНІЦКІ

БЕЛАРУСКІЯ РЭАЛІІ Ў ТВОРЧАСЦІ АДАМА ПЛУГА

Сувязі Адама Плуга (1823–1903) з Беларуссю досыць глыбокія і разнастайныя. Азначаны гісторыкамі літаратуры Польшчы як польскі пісьменнік, ён мае істотную далучанасць да беларускага краю, што пацвярджаецца і біяграфіяй, і поглядамі, адлюстраванымі ў лістах, публікацыях, звернутых да прадстаўнікоў тагачаснай беларускай культуры. Прасачыць гэтую далучанасць можна і непасрэдна па яго літаратурных творах.

Па волі лёсу і абставін Адам Пług правёў большую частку свайго жыцця за межамі этнаграфічнай Беларусі. Мелася, канечне, вялікае спакушэнне, кантактуючы з польскай культурнай элітай, вырачыся свайго паходжання, сваіх нацыянальных каранёў. Але любоў да роднай старонкі ён пранёс праз усё асабістае доўгае і нялёгкае жыццё. "Паэт, – успамінае польскі даследчык В.Гамуліцкі, – не пазбавіўся нават да канца дзён сваіх павучага акцэнт у мове, які яго так адрозніваў ад мазураў. А тым больш, калі гаварыць пра музыку душы, што гучала праз цэлае яго жыццё, ад дзён маладосці і аж да сёвай старасці, заўсёды ў той самай танальнасці"¹.

Творчасць Адама Плуга адлюстравала нацыянальна-мастацкі вопыт і культурныя асаблівасці ўзаемадзеяння дзвюх этнічных сістэм, таму канкрэтнае ўвасабленне беларускасці выявілася ў ягоных творах на розных узроўнях. Адзначым некаторыя.

Вынікі суіснавання двух народаў – польскага і беларускага – выразна відаць на ўзроўні моўнага ўзаемапракнікнення. Даследчык А.Пяткевіч справядліва адзначае, што "беларускамоўная стыхія ў творах тутэйшых польскіх аўтараў была арганічнаю часткаю іх паэтычных уяўленняў, іх вобразна-творчай дзейнасці. Мясцовае слова з яго ўнікальнымі семантычнымі і эстэтычнымі адценнямі найлепш перадавала адчуванне і бачанне мясцовага жыцця"². Дзякуючы намаганням беларускіх і польскіх мовазнаўцаў прасочана і прааналізавана ўжыванне беларусізмаў у творчасці такіх пісьменнікаў, як А.Міцкевіч, У.Сыракомля, І.Ходзька, Э.Ажэшка і іншых. А вось літаратурная спадчына Адама Плуга яшчэ чакае свайго лінгвістычнага даследавання, бо нават не вельмі дасведчаны чытач зможа знайсці ў яго творах яўныя беларусізмы, што адметным чынам фарміравалі мову і стыль пісьменніка. Малады паэт і празаік знаходзіўся ўсё ж такі ў беларускамоўным асяроддзі, якое са свайго боку падтрымлівала яго духоўнасць, жывіла тыя псіхічныя каардынаты, што арганізуюць асабовы свет чалавека і кіруюць яго свядомымі і падсвядомымі дзеяннямі. Вось толькі асобныя прыклады беларусізмаў з паэтычных і празаічных твораў Адама Плуга: *ажыны, сівуха, кулеш, пацёмкі, мухабойка, гайда, брусніцы, раскоша, ваўкалак, кісель, кросны, засценак* і многія іншыя.

У сваіх мастацкіх творах пісьменнік часта свядома адлюстроўвае нацыянальныя беларускія рэаліі. Прыклад гэтаму – тлумачэнні беларусізмаў, якія

ўключае Адам Плуг, робячы адначасова спасылкі непасрэдна на старонцы разам з тэкстам ці пасля яго (напрыклад, "Pospólstwo na Litwie babkami zwie moyle"³). Адзначаныя рэаліі і аўтарскі каментарый да іх – адзін з узроўняў нацыянальнай адметнасці твораў беларуска-польскага літаратурнага сумежжа – гэта адмысловая галіна славеснай мастацкай дзейнасці. Ён сведчыць пра пачуццё абавязковага выкарыстання аўтарам нацыянальных рэалій; а таксама, неабходнасць іх тлумачэння па прычыне інтуітыўна-пачуццёвай ці ўсвядомленай няўпэўненасці адпаведнага ўспрымання пэўнага паняцця польскамоўным чытачом (гэтую думку пацвярджаюць і некаторыя творы Адама Міцкевіча). Аўтарскі каментарый у дадзеным выпадку з'яўляецца яшчэ і вынікам дзейнасці польскамоўнага аўтара беларускага паходжання, гэта сінтэз сістэм, двух светаў вобразнасці, двух поглядаў на рэчаіснасць.

А вось аповесць "Сповідзь" па насычанасці беларускамоўнай лексікай можа быць нават аднесена да білінгвістычных твораў. Гэта звязана ў пэўнай ступені з тымі працэсамі, якія адбываліся ў польскай літаратуры сярэдзіны XIX ст. П.Хмялёўскі адзначае, што ў ранніх творах Адама Плуга сустракаецца вельмі мала "правінцыялізмаў" у параўнанні, напрыклад, з У.Сыракомлем⁴. Але пазнейшыя творы, як паэтычныя, так і прозаічныя, свядома з'арыентаваны на ўключэнне ў іх мастацкую структуру беларусізмаў ("правінцыялізмаў"). Заўважым, што беларускія словы ўжываюцца пісьменнікам не толькі для моўнай характарыстыкі герояў, жыхароў тагачаснай Беларусі, але і як элемент аўтарскай мовы ў польскамоўнай сістэме.

Характэрна і тое, што многія персанажы твораў Плуга маюць тыповыя беларускія імёны і прозвішчы – Астап, Васіль Гуляка...

Адной з выразных асаблівасцей беларускасці ў літаратурнай спадчыне Адама Плуга з'яўляецца наяўнасць у ёй разнастайных прыказак і прымавак "беларускага паходжання". Выконваючы ролю адметнага вобразна-выяўленага сродку, нацыянальныя прыказкі і прымаўкі адлюстроўваюць культурны набытак беларускага народа, яго нацыянальны свет, непаўторна фарміруюць мову і стыль. Гэты кампанет мастацкіх твораў Адама Плуга, звязаны з беларускай духоўнасцю, прымеціў А.Мальдзіс. Ён так пісаў на конт ужывання пісьменнікам прымавак і прыказак: "Польскія пісьменнікі сярэдзіны XIX стагоддзя часта ўключалі ў свае творы паасобныя беларускія словы, прыказкі і прымаўкі. Так, нясвіжскі суддзя Гарбузок, герой аповесці "Сповідзь", сыпле прыказкамі, нахшталт: "не будзі ліха, калі ліха спіць", "каўтні, мой Бартуне, на другую ножку". Калі раней, пакуль не ўзнікла зацкаўленасць фальклорам, беларуская лексіка выкарыстоўвалася ў польскай літаратуры толькі як камічны элемент ("Лямант закаханага"), то цяпер яна ўжываецца ў будзёным сэнсе для таго, каб надаць твору большую праўдзівасць і мастацкую пераканальнасць. Такі крок зрабілі і Ул.Сыракомля, і Г.Марцінкевіч, і В.Каратынскі, і той жа Плуг"⁵. Асэнсаванне якой-небудзь падзеі альбо ўчынка героя апавядальнік перадае з улікам поглядаў і жыццёвага вопыту пэўнага калектыву. Выкарыстоўваючы прымаўкі і прыказкі, аўтар выказваў не толькі сваё, але і народнае разуменне з'яў і фактаў рэчаіснасці.

Нацыянальныя прыказкі і прымаўкі, адлюстроўваючы стыхію народнай мовы, садзейнічалі стварэнню нацыянальнага каларыту ў творах, своеасабліва далучалі да мудрасці продкаў, перадавалі спецыфіку іх мыслення, самабытнасць і вобразнасць (напрыклад, "хіцёр Зміцер – ды і Кузьма не дурань", "як мядок – саладок на стале, то і размова весялей", "пустая лыжка горла дзярэ", "рада б душа да раю, ды грахі не пускаюць" і шмат іншых). Так, у рамане "Дух і кроў" у адным раздзеле налічваецца каля трыццаці народных выслоўяў беларускага і ўкраінскага паходжання. Але яны не ствараюць уражання празмернасці, непатрэбнасці, бо арганічна звязаны з самім тэкстам, з задумай аўтара, працуюць на вырашэнне галоўнай ідэі твора. І суддзя Гарбузок, адзін з цікавейшых персанажаў аповесці "Сповідзь", і Зазулевіч – герой рамана "Дух і кроў" – як людзі бывалыя любяць сваю мову прымаўкамі і прыказкамі, якія арганічна ўплецены ў апавяданне. Трапныя моўныя звароты, выкрышталізаваныя з фальклору, літаральна перасыпаюць апавяданне і надаюць яму вялікую эмацыянальнасць і непаўторнасць.

Наяўнасць у творах Адама Плуга такіх герояў, як Зазулевіч, суддзя Гарбузок, наводзіць на думку аб функцыяніраванні пэўнага тыпу літаратурнага персанажа ў аўтараў менавіта беларускага паходжання. Гэтыя героі генетычна і тыпалагічна вельмі блізкія, напрыклад, марцінкевічаўскаму Навуму Прыгаворку (на такую сувязь звярнуў увагу А.Мальдзіс). Тут ёсць падставы гаварыць і пра сувязь з беларускай фальклорнай традыцыяй апавядальніцтва, якая перайшла часткова ў прыгожае пісьменства Польшчы, што спрыяла ўмацаванню ў ёй рэалістачных тэндэнцый. Такую адметнасць праявілі творы Адама Плуга адзначылі А.Лойка і Н.Перкін: "Сярод аповесцей А.Плуга такая, напрыклад, як "Забойца дзяцей", сапраўды выяўляе сувязь з духоўным вопытам сучаснага пісьменніку селяніна і асабліва з прыёмамі эпічнага апавядальніцтва, характэрнымі для беларускіх гутарак і часткова народных казак"⁶.

Практычна ў большасці праявілі і паэтычных твораў Плуга мастацкае дзеянне адбываецца на тэрыторыі гістарычнай Літвы, што пэўным чынам арганізоўвае прастору ("Пра тое, як людзі час марнуюць", "Праца ў свята", "Няня" і інш.). У літаратурнай спадчыне пісьменніка сустракаецца мноства беларускіх тапонімаў (дарэчы, як і ва ўсёй літаратуры беларуска-польскага сумежжа). Аўтар даволі часта канкрэтызуе геаграфічныя каардынаты, у якіх адбываецца дзеянне. Гэта – Мінск, Нясвіж, Глуск, Бабруйск, Мір, Слуцк, Ашмяны і шмат іншых беларускіх гарадоў, мястэчак і вёсак. Героі вандруюць па вуліцах і дарогах гэтых населеных пунктаў, ёздзяць адзін да аднаго ў гасці. А мы ўспрымаем вачыма самога аўтара навакольныя мясціны з характэрным для іх жыццём, побытам, пейзажам. Усе яны – своеасаблівы мастацкі код, што выконвае функцыю вобразнага эквіваленту еднасці з роднай зямлёю. Тапонімы як бы метафарызавалі гістарычны і культурны вопыт той супольнасці, што жыла і жыве на акрэсленай тэрыторыі.

Літва ў мастацкім свеце Плуга – гэта і пэўная прастора, дзе разгортваюцца падзеі і дзе жывуць героі шматлікіх твораў, і канкрэтныя краявіды, і народ, са сваім адметным побытам, нацыянальным характарам, што вылучае яго сярод этнічных супольнасцей.

Важную стыльвую ролю ў стварэнні нацыянальнага каларыту выконвае такі мастацкі элемент, як партрэт. Апісанне знешнасці можа быць заяўлена як важная дэталі ў вызначэнні нацыянальнай псіхалогіі. Сучасны чытач знойдзе ў "Сповідзі" таксама і падрабязную інфармацыю пра тое, якое адзенне насілі тагачасныя шляхта і сяляне, што елі, чым займаліся. Польская пісьменніца другой паловы XIX ст. Дэатыма не выпадкова заўважыла, што аповесць поўная цікавых месцічковых тыпаў⁷. Вось, напрыклад, нясвіжскі суддзя Гарбузок: "У кроках двухстах насупраць ішоў нейкі чалавек сярэдняга росту, досыць спрытны, у белым тканым капоце, у жоўтых нанкавых шараварах, у саламяным капялюшы з шырокімі палямі, перапаясаным чырвонай лентай, завязанай у бант, з тоўстай пугай у руках"⁸.

Своеасаблівую ролю ў літаратуры беларуска-польскага сумежжа выконвае пейзаж. Шматлікія творы пісьменнікаў, ураджэнцаў Беларусі, – гэта паэтычнае ўвасабленне прыгажосці свайго роднага краю. Выключнае значэнне ў гэтым сэнсе мела творчасць рамантыкаў. Мастацкае дзеянне ў іх творах часцей адбываецца ў звыклых для паэтаў і праявіў краінах. Пісьменнікаў адрознівала відавочнае імкненне апяваць і паэтызаваць родныя краявіды: адвечныя пушчы, хуткаплынныя рэкі, жытнёвыя палі... Маляўнічыя пейзажы сталі адной з вызначальных рыс прыгожага пісьменства сумежжа. Пейзаж у творах пісьменнікаў, ураджэнцаў Беларусі, рамантызаваны.

І Міцкевіч, і Сыракомля, і Пруг жылі і творча сфарміраваліся якраз у мясцінах сумежжа, таму тутэйшая прырода шмат у чым прадвызначыла будучыя пейзажныя замалёўкі. Менавіта вось гэтае духоўнае суладдзе, гармонія з роднай прыродай адрознівае Адама Плуга ад некаторых тагачасных аўтараў, якія таксама імкнуліся паказаць прыгажосць наднёманскага краю. Напрыклад, у творчасці В.Поля, па сведчанні польскага даследчыка Ф.Зейкі, "бракуе эмацыянальнага кантакту паэта з пейзажам. Зусім іначэй пазіралі на тое ж

народжаныя ў гэтых жа мясцінах творцы. Так... Антоні Пяткевіч, успамінаючы Стаўбцоўшчыну, адкуль быў родам, не вагаўся прызнацца:

Куды хочучь, хай буры валочаць.
Я карэннем усцяж прырослы
Да зямлі дарагой і роднай"⁹
(Пер. А.Лойкі)

Ужо самыя раннія літаратурныя інтарэсы Адама Плуга былі звязаныя з роднай зямлёй. Адлюстроўваючы нацыянальную рэчаіснасць, пісьменнік, як правіла, звяртаўся да дэталёвага апісання побыту і звычаяў народа. Пры гэтым актыўна ўжываў у самым разнастайным функцыянальным выяўленні традыцыі і змест нацыянальнага фальклору, якія арганічна ўвабраў у сябе ў дзіцячыя і юнацкія гады. Не выпадкова польскі гісторык літаратуры Ю.Кжыжаноўскі называў Плуга не апошнім знаўцам беларускага фальклору¹⁰. Сувязі твораў пісьменніка з вуснай народнай творчасцю знайшлі ўвасабленне ў асноўным у двух напрамках: а) апрацоўка адпаведных фальклорных тэм, матываў, сюжэтаў; б) выкарыстанне паэтыка-стылістычных вобразных элементаў вуснанароднай творчасці. Усё гэта надавала творам Плуга спецыфічную афарбоўку, лакальны нацыянальны каларыт. У пазнейшай прозе і паэзіі, праўда, такі струмень будзе прыметна паслабляцца, што тлумачыцца і зменамі ў жыцці аўтара, і эвалюцыяй пазнання ім акаляючага свету праз мастацкае слова.

Ужо ў ранніх творах Адам Плуг звярнуўся да народных вераванняў. Яскравым доказам гэтаму можа служыць апавяданне "Вігілія святога Яна" (1847). У ім пісьменнік выкарыстаў легенду, якая ў фантастычнай форме зафіксавала адвечную мару народа аб шчасці і звязана непасрэдна са святам Купалля.

Герой-апавядальнік, рамантык і летуценнік, прынаецца: "Люблю сябе песціць таямніча-паэтычнымі народнымі паданнямі, якія для мяне маюць прыцягальны водар. Люблю іх і нават веру ім..."¹¹ У твор уключаны самыя разнастайныя таямнічыя і непаўторныя народныя вераванні (напрыклад, як даведацца, хто адбірае малако ў каровы; як знайсці заповітны скарб і чараўную кветку-папараць у ноч на Івана Купалу; ці як прыгатаваць дзівосны напой кахання – Любчык). Герой апавядання лятае па небе ў чудадзейную купальскую ноч, бачыць "высокія літоўскія курганы, якія памятаюць яшчэ паганскія часы"¹². У творы сустракаюцца шматлікія міфічныя істоты – чараўнікі, лесуны, вадзянікі, якія засяляюць Лысую гару. Беларусь у апавяданні паўстае адначасова як ёмішча мясцовых, лакальных фальклорных уяўленняў і фантастыкі рамантызму.

Моцна звязаная з адлюстраваннем народнага побыту і традыцый беларусаў таксама і вершаваная гутарка "Урывак з успамінаў вашмосці пана Якуба Н.", у сюжэтнае дзеянне якой удала ўплецены апісанні традыцыйных абрадаў – куцці, шчадравак, купалля. У творы прыгадваюцца найбольш вядомыя паданні і казкі, песні. Тут паэт, перадаючы аўтэнтычнасць народных святаў, чэрпаў матэрыял, бясспрэчна, з уласных назіранняў і ўражанняў.

Адам Плуг, калі выкарыстоўваў розныя варыянты вуснапаэтычнага твора або сінтэзаваў матывы, блізкія да пэўнага фальклорнага сюжэта, у падзагалюк падкрэсліваў, што гэта "народнае паданне".

У аповесці "Сповідзь", як і ў "Вігіліі Святога Яна", пісьменнік не раз звяртаецца да цытавання беларускіх песень. Іх спяваюць і сяляне, і шляхта, а непасрэдная функцыя такога ўключэння ў творы – паказаць настрой героя ці дапамагчы ў развязцы сюжэта.

Напрыклад:

Ажаніся – не журыся,
Будзеш панаваці.
Жонка будзецц гускі пасвіць,
А ты – заганяці.

Малой энцыклапедыяй тагачаснага жыцця народа Беларусі можна лічыць аповесць Адама Плуга "Сповідзь. Урывак з жыцця майго сябра". Неабходна

адзначыць тое, што ў дадзеным творы двухмоўны стыль выявіўся з асаблівай сілай у яскравай і складанай разнастайнасці выяўленчых сродкаў. Беларускае нацыянальнае мысленне аўтара афарбоўвае ўвесь гэты твор: яно выяўляецца ў аўтарскай мове, мове герояў, адлюстраванні нацыянальнага характару, у партрэтах, у паказе нацыянальных звычаяў, традыцый і побыту, у пейзажных замалёўках (прысутнічаюць цудоўныя апісанні бабруйскіх лясоў, гарадоў і вёсак). Аднак нацыянальнае мысленне, якое перадаецца выяўленчымі сродкамі польскай мовы, не ёсць толькі вынік нацыянальнага бачання свету, гэта ўсё ж вынік дваадзінага, двухмоўнага нацыянальнага мыслення. Такі двухмоўны стыль адметны перш за ўсё тым, што тут, ніякім чынам не знаходзячыся ў супярэчнасці, выяўляюцца ў аднолькавай ступені беларускі творчы працэс і польскія моўныя сродкі.

Такім чынам, у мадэляванні мастацкай прасторы твораў Адама Плуга сумежжа адыграла вельмі істотную ролю. Менавіта такія творы выразна выявілі падвоеныя – беларускія і польскія – карані, непаўторнае светаадчуванне аўтара: у рэаліях, гістарычных і побытавых, пейзажных і геаграфічных выявах, праз вобразнасць, моватворчасць, зварот да фальклорных крыніц, пранікненне асобных слоў “малой радзімы”.

Нават кароткі агляд творчасці Адама Плуга з пункту гледжання генезісу і адметнасці ягонага стылю, ужывання нацыянальных рэалій дазваляе зрабіць выснову пра тое, што Беларусь стала неад’емным кампанентам мастацкага свету вобразнасці пісьменніка.

¹ Gomulicki W. Warszawa wczorajsza. Warszawa, 1961. S.286. (тут і далей пераклад наш – М.Х.)

² Пяткевіч А. Польская мова ў Беларускай культуры XIX ст. // Польская мова і літаратура ў кантэксце славянскіх культур. Гродна, 1995. С.200.

³ Plug A. Zupelny zbior pism. Zyromierz, 1862, T.1. S.35.

⁴ Chmielowski P. Listy z zakątk. Pierwsze utwory A.Pluga // Biesiada Literacka. 1898. №23. S.446.

⁵ Мальдзіс А. Творчае пабрацтва. Мн., 1966. С.64–65.

⁶ Лойка А., Перкін Н. Беларуская-польскія літаратурныя ўзаемазвязі ў XIX ст. Мн., 1963. С.35.

⁷ Deotyma // Biesiada Literacka. 1903. T.56. №43. S.86.

⁸ Plug A. Spowiedz. Wilno. 1850. S.20.

⁹ Зейка Ф. Беларусь у літаратуры і свядомасці папаякаў у XIX ст. // Шляхам стагоддзяў: Матэрыялы дзвюх канферэнцый аднаго года. Мн., 1992. С.23.

¹⁰ Krzyzanowski J. Paralele. Warszawa, 1977. S.761.

¹¹ Plug A. Wigilia świętego Jana. Wilno, 1847. S.6.

¹² Ibid. S.44.

В.К.КАПАТАЙ

ЖАНРАВАЯ АМБІВАЛЕНТНАСЦЬ ПАЭМ А.КУЛЯШОВА 60–70гг.

Зварот да твораў сталага А.Куляшова толькі на першы погляд можа падацца выпадковым, а іх выбар адвольным. Так, паэмы “Цунамі”, “Далёка да акіяна”, “Варшаўскі шлях”, “Хамуціус”, грунтоўна прааналізаваныя даследчыкамі сучаснай паэзіі, аднак на новым дыялагізуючым часавым фоне творы выяўляюць тэндэнцыю да самаўзбагачэння мастацкага патэнцыялу за кошт актуалізацыі пэўных кампанентаў змястоўнай і фармальна-паэтычнай структуры. Натуральна, феномен падобных рэцэптыўных зрухаў з’яўляецца маргінальным, дадатковым у адносінах да ідэйна-эстэтычнай дамінанты куляшоўскіх паэм, слухна акрэсленай такімі навукоўцамі і крытыкамі, як М.Арочка, Р.Бязрозкін і іншыя. Так, нельга не пагадзіцца з тым, што творы паэта 60–70 гг. вызначаюцца філасафічнасцю, вобразнай шматмернасцю, арганічнай паяднанасцю сацыяльнага і маральнага, агульначалавечага аспектаў. Аднак пры гэтым пытанне аб спецыфіцы жанрава-відавой прыроды паэм А.Куляшова часта застаецца па-за сферай прафесійных інтарэсаў даследчыкаў. Між тым суаднясенне твораў з пэўнымі жанрава-стылявымі мадэлямі дапамагае ўдакладніць нюансы аўтарскай ідэйна-эстэтычнай канцэпцыі, г.зн. вырашае не толькі вузкатэарэтычныя задачы.